

L'univers calidoscòpic de la sociolingüística de la variació en l'àmbit de la llengua catalana

The kaleidoscopic universe of the sociolinguistics of variation in the Catalan-speaking area

Miquel Àngel PRADILLA CARDONA
Universitat Rovira i Virgili
Institut d'Estudis Catalans

RESUM

En el trànsit d'una lingüística autònoma, això és, centrada exclusivament en l'anàlisi de l'estructura de les llengües, a una lingüística que preveu programàticament la interacció entre les variables lingüístiques i les variables sociopragmàtiques, s'han posat damunt la taula un bon grapat d'enfocaments teorícometodològics. Sens dubte, un dels models més reeixits ha estat el variacionista, el qual ha permès avançar en la caracterització social del llenguatge i en l'ordenació i la interpretació de la diversitat lingüística.

L'article s'ocupa d'abordar els diferents vèrtexs amb què es manifesten els estudis variacionistes en l'àmbit de la llengua catalana: des de l'ortodòxia dels plantejaments de W. Labov fins a la socialització dels enfocaments dialectològic i geolingüístic.

PARAULES CLAU: sociolingüística, variació lingüística, canvi lingüístic, pragmàtica.

ABSTRACT

In the transition from autonomous linguistics, that is to say linguistics centred exclusively on the structural analysis of language, to a type of discipline with an inherent concern for the interaction between linguistics and socio-pragmatic variables, a good deal of proposals have been made, both theoretical and methodological. Without a doubt the sociolinguistic variation model is one of the most successful. This model has made it possible to advance in the social characterisation of language, as well as in the organisation and interpretation of linguistic diversity.

This article deals with the various approaches that have been proposed within the field of Catalan variationist studies: from W. Labov's orthodox proposals to the socialisation component in dialectal and geolinguistic approaches.

KEY WORDS: sociolinguistics, linguistic variation, linguistic change, pragmatics.

1. LA «SOCIALIZACIÓ» DE LA LINGÜÍSTICA

Com és sabut, la consideració de l'ús com a objecte d'estudi de la lingüística —tant la tradicional com la moderna— s'ha vist habitualment arraconada, quan no bandejada. Alhora, com a conseqüència de la desatenció esmentada, la variabilitat amb què es mostra la llengua, ja siga per raons d'operativitat metodològica o per una aposta teòrica decidida per l'estudi *in abstracto*, ha estat presentada com una mena de nosa d'aprehensió impossible i d'interès, en el millor dels casos, secundari.

En el moment en què els lingüistes van intentar depassar els límits estrictes fixats per a la pròpia disciplina, quan es van interessar per l'estudi de les relacions entre sistemes, usos lingüístics i fets socials, van sorgir tota una sèrie de noves disciplines com l'antropologia lingüística, l'etnolingüística, la psicologia social, la sociologia del llenguatge i la sociolingüística. Segons alguns autors, la peremptòrietat de considerar els aspectes socials de les llengües responia a tres motivacions: *a)* el desig de trobar una base empírica sòlida per a la teoria lingüística; *b)* la convicció que els factors socials que influeixen en l'ús constitueixen un tema d'estudi molt legítim en la investigació lingüística, i *c)* la resposta a la creixent inquietud segons la qual l'esmentat coneixement sociolingüístic hauria de ser aplicat a problemes educatius urgents.

És en aquest marc, inicialment dominat per sociòlegs, antropòlegs i psicòlegs amb coneixements rudimentaris sobre el llenguatge, on, a poc a poc, s'aniran incorporant les primeres investigacions fetes ja per lingüistes. En definitiva, la sociolingüística afegirà a la tradició lingüística un nou component, una nova dimensió: el llenguatge com a manifestació de la conducta humana i com a element central de l'organització social i cultural de les societats.

La importància atorgada al context social —ja patent en alguns enfocaments de la lingüística general—, de la dècada dels seixanta ençà ha anat donant forma a un àmbit de recerca que acull interessos compartits amb la sociologia, l'antropologia, la psicologia social, l'etnometodologia, la pragmàtica, l'anàlisi del discurs, l'anàlisi de la conversa, la lingüística del text, etc. Així, malgrat l'oposició de W. Labov, el terme *sociolingüística* ha fet fortuna a l'hora d'etiquetar un espai de coneixements profundament interdisciplinari, però amb voluntat d'assolir autonomia paradigmàtica.¹ Des d'aquesta perspectiva, hom considera que el coneixement d'una llengua viva és més complet si permet mostrar, no només les relacions estructurals del sistema, sinó també el seu funcionament com a mitjà social de comunicació.

La compartimentació d'aquest gran «calaix de sastre» que acull els treballs que participen, d'una manera genèrica, d'interessos socials i lingüístics ha estat abordada per diferents estudiosos. Tanmateix, sembla que s'ha anat conformant un cert consens —malgrat alguna discrepància— entre els investigadors. Així, a partir de la proposta

1. La prevenció de Labov cap al terme *sociolingüística* deriva del fet que aquesta etiqueta suposa, paral·lelament, la possibilitat de fer *lingüística* sense tenir en consideració el component social. No cal dir que, malgrat el desacord d'aquest investigador, aquesta «possibilitat» s'ha entès (i continua entenent-se en termes quantitativs que no es poden menystenir) en un sentit de «molta probabilitat».

terminològica de J. Fishman, la qual presentaria dos grans blocs, la *macrosociolingüística* i la *microsociolingüística*, se la sol presentar com una disciplina amb tres grans direccions: a) sociologia del llenguatge, b) etnografia de la comunicació i c) sociolingüística estricta. Mentre que la primera línia monopolitzaria la perspectiva fishmaniana *macro*, les dues restants es repartirien l'enfocament *micro*.²

Val a dir que en l'àmbit catalanòfon la recepció de la sociolingüística ha tingut una especificitat que convé destacar. I és que la sociolingüística catalana ha estat —i és— essencialment una sociologia del llenguatge. En aquest sentit, no és sobrer recordar que allò que es debat és la supervivència de la llengua històrica i territorial. Ara bé, les dues darreres dècades han propiciat una orientació més variada de la recerca portada a terme. Òbviament, el paper més destacat continua acaparant-lo l'enfocament *macrosociolingüístic*, però la quasi exclusivitat d'aquesta orientació abans de l'any 1985 s'ha vist atenuada per l'aparició d'un bon grapat de recerques de caràcter variacionista i etnogràfic. Aquest nou horitzó va motivar l'observació de Boix i Payrató (1996) segons la qual la *sociolingüística del conflicte*, en l'àmbit català, havia donat pas a una *diversitat de sociolingüístiques*.

D'altra banda, i pel que fa a la sociolingüística estricta, això és, la *sociolingüística de la variació*,³ la col·lisió d'interessos inicial amb la lingüística moderna —sobretot la generativista— ha evolucionat cap a una mena d'entesa teoricometodològica. D'aquesta manera, hem assistit al naixement d'una *lingüística del corpus*, que ha superat la introspecció i els judicis d'acceptabilitat com a eina metodològica, i s'ha enfrontat a les dades lingüístiques amb tota la seua cruesa. D'aquesta manera, l'estudi de la variació ha guanyat nous practicants, més enllà de les tradicions dialectològica i sociolingüística.

2. LA SOCIOLINGÜÍSTICA DE LA VARIACIÓ

L'autor d'aquest capítol, en un article de l'any 2002 (Pradilla, 2002) es va ocupar de caracteritzar les manifestacions que havien pres a casa nostra els estudis sobre la variació lingüística, les «transferències i les transaccions», en definitiva, en relació amb el model de referència ortodox. Aquesta revisió va prendre suport en el plantejament multidimensional de la variació de F. Moreno (1990). Segons aquest autor, l'esmentada multidimensionalitat té quatre vèrtexs que són ocupats per la *geolingüística*, la *lingüística històrica*, la *pragmàtica* i la *sociolingüística*, amb la possibilitat de posicions

2. Una de les principals discrepàncies a l'hora d'acceptar la taxonomia proposada és la consideració microsociolingüística de la sociolingüística estricta. El fet que aquest model es fonamenta en l'establiment de correlacions entre variables lingüístiques i variables considerades macrosocials, com la classe social, l'ètnia, etc., és considerat per alguns autors com un factor decisiu que reubicaria aquesta disciplina en l'àmbit de la macrosociolingüística.

3. Aquesta denominació, amb la publicació el 1995 d'un aplec de treballs coordinats per M. T. Turell en el llibre *La sociolingüística de la variació*, ha esdevingut el sintagma referencial de la disciplina en la tradició catalana.

intermèdies. Per a l'avinentesa que ens ocupa, reprendrem el plantejament multidimensional, tot i destacar-ne el vèrtex sociolingüístic, i n'actualitzarem les aportacions més importants.

En l'àmbit de la sociolingüística estricta s'han elaborat diversos models destinats a explicar la variació sistemàtica. Els més destacats són el *dinàmic* (Ch. J. Bailey, D. Bickerton i D. De Camp) i el *quantitatiu* (W. Labov). Tanmateix, el decantament majoritari dels nostres investigadors pel segon⁴ motivarà que li dediquem la nostra atenció en exclusiva.

La proposta sociolingüística de W. Labov s'ha de considerar com l'elaboració més reeixida sorgida a partir de l'article de Weinreich, Labov i Herzog (1968) «Empirical foundations for a theory of language change». El treball en qüestió constituirà un veritable salt qualitatiu en la consideració social del llenguatge. Aquest lingüista nord-americà beu, en els seus inicis, del model estructural a través del mestratge d'U. Weinreich. Tanmateix, a les darreries dels anys seixanta s'incorpora a la gramàtica generativa, de la qual proposa una extensió que afig, un component social. Des d'aquesta perspectiva realista, l'objecte d'estudi serà observat en tota la seua diversitat.

Per a l'enumeració de les principals propostes teoricometodològiques del model labovià, prendrem com a base la síntesi que segueix:

1. La variació lingüística lliure no existeix. L'heterogeneïtat de la llengua no és arbitrària, caòtica, sinó que és ordenada. La variació lingüística és inherent al sistema, del qual constitueix una propietat regular i intrínseca. Hi ha una correlació entre la variació lingüística i les variables independents de tipus sociopragmàtic, com la classe socioeconòmica, el gènere, l'edat, la raça i l'estil.

2. És possible d'estudiar l'evolució dels canvis lingüístics en la sincronia, en *temps aparent*, mitjançant l'estudi dels canvis en moviment a través dels diversos grups d'edat d'una comunitat de parla.

3. En la descripció i l'explicació dels canvis en moviment es pot postular l'existència de variables sociolingüístiques correlacionades amb variables independents sociopragmàtiques. Les variables sociolingüístiques poden ser: *a) indicadors*, amb distribució social; *b) marcadors*, indicadors amb diferenciació estilística, i *c) estereotips*, marcadors conscients socialment. Les diverses variants tenen un significat social.

4. L'aparició de les diverses variants no pot descriure's adequadament en termes de diferències qualitatives, sinó *quantitatives*, ja que les variants apareixen amb més *freqüència* en la parla —i, de vegades, en els diversos estils— d'uns grups socials que en els altres. La quantificació estadística, amb les aportacions de l'escola canadenca (Sankoff, Cedergren i col·laboradors), donarà més rellevància als resultats

---

4. També anomenat *dialectologia urbana*, *dialectologia social*, *sociolingüística* («estricta», «en sentit restringit», «pròpiament dita»), *estudi quantitatiu de la parla*, *model de regles variables*, *(socio)lingüística correlacional*, *variacionisme* i *sociolingüística de la variació*.

probabilístics. Aquest darrer desenvolupament no és gens trivial, ja que es fonamenta en la idea, epistemològicament essencial, segons la qual les dades d'actuació no són res més que un reflex estadístic de la competència, que ara serà quantificada mitjançant l'aplicació d'un model logístic multiplicatiu que permetrà convertir les freqüències observades en l'actuació en probabilitats teòriques. Per a l'estudi quantitatiu de la parla, s'ha elaborat tota una metodologia al voltant de l'*entrevista sociolingüística* que incorpora una tipologia dels estils contextuals i destaca la importància de les dades acústiques, especialment l'ús de l'espectrògraf.

5. Les gramàtiques posseeixen tres tipus de regles: *a) invariables* o *categòriques*, sense excepcions ni violacions; *b) semicategòriques*, amb violacions que poden ser interpretades, i *c) variables*. Les regles variables estableixen que per a cada parlant de la llengua la regla s'aplicarà amb més freqüència-probabilitat en un context que en un altre, i es formalitzen amb l'ús de parèntesis angulars:

$$X \rightarrow \langle Y \rangle / A \_\_\_\_\_\_ B$$

Les regles variables donen compte del fet que la variació lingüística és funció de les restriccions sociopragmàtiques, que determinen la freqüència-probabilitat d'aplicació de la regla, i de les restriccions lingüístiques o contextos morfofonològics que afavoreixen o frenen l'aplicació de la regla.

3. ELS TREBALLS SOBRE FENÒMENS VARIABLES DE LA LLENGUA CATALANA

3.1. *L'ortodòxia variacionista: el vèrtex sociolingüístic*

És un fet conegut que la sociolingüística laboviana s'ha emprat de manera aclaparadorament majoritària en els treballs sobre variables fòniques. També ha estat així en la nostra tradició. I una de les causes que ha afavorit aquesta supremacia és, sens dubte, la seua millor adaptació a la premissa segons la qual la variació consisteix en la utilització alternativa de formes equivalents semànticament i pragmàticament, cosa que en lèxic i sobretot en sintaxi és difícil de garantir. Això no vol dir, però, que la sociolingüística de la variació en llengua catalana no compte amb recerques sobre variables morfosintàctiques o lexicosemàntiques. Se n'han fet diverses, però el seu pes és sensiblement inferior.

Una altra característica que no hauríem de perdre de vista és l'orientació essencialment sincronicista que el mateix Labov va promocionar. La ponència llegida el 1972 al XI Congrés Internacional de Lingüistes celebrat a Bolonya, «On the use of the present to explain the past», o el treball presentat a Mont-real en el col·loqui *New Ways in Analysing Variation in English* titulat «What can be learned about change in progress from synchronic descriptions?» constitueixen un parell de bones mostres doctrinàries. La recepció a casa nostra del model labovià ha reproduït aquest biaix, malgrat —com veurem més endavant— la presència d'un enfocament historicista

d'un gran interès (sociolingüística històrica) i l'emergència recent de treballs que aborden la variació en «temps real» (vegeu 3.2.1).

Segons la nostra opinió, en la sociolingüística de la variació de l'àmbit catalanòfon s'han de destacar una parell de noms que han aglutinat al seu voltant el gruix d'investigadors que ha treballat en la disciplina. El primer, sens dubte, és el de Francisco Gimeno, el veritable introductor des de la Universitat d'Alacant del variacionisme a l'Estat espanyol. A redós d'aquest investigador es va articular l'escola alacantina, que ens ha proveït de treballs tant de caràcter sincronicista com diacronista. L'altra figura referencial és la de Maria Teresa Turell, que ha liderat el seu grup de col·laboradors, primer des de la Universitat de Barcelona, després des de la Universitat Rovira i Virgili i actualment des de la Universitat Pompeu Fabra.

Dit això, en els subapartats que segueixen presentarem els principals treballs que s'aixopluguen sota el paraigua del variacionisme ortodox. Ho farem tot discriminant les investigacions sobre variables fòniques de la resta. I a causa de l'espai limitat de què disposem ens referirem, sobretot, a les recerques nuclears, de manera que no serem exhaustius en les publicacions que se n'han derivat. Tampoc no serem exhaustius a l'hora d'inventariar tots els treballs: s'ha imposat, doncs, una selecció, que ens hauria de permetre establir un itinerari entenedor de les principals propostes (teorico)metodològiques que s'han plantejat.

3.1.1. Estudis sobre fenòmens variables

3.1.1.1. Variables fòniques

1) COLOMINA, J. (1985). «La diftongació de /ε/ i d'altres canvis vocàlics a la Catalunya de Biar». A: *L'Alacantí: Un estudi sobre la variació lingüística*. Alacant: Institut d'Estudis Juan Gil-Albert, p. 94-109.⁵

- (1) /ε/ → <já>
- (2) /ó/ → <ɔ> / #(seg)___[- sil·làbic]₁#
- (3) /é/ → <ɛ> / #(seg)___[- sil·làbic]₁#
- (4) /ó/ → <ó> / #(seg)___([- sil·làbic]₁ V C₀ (CV)#

2) MIER, J. (1986). «Estudi sociolingüístic de certs aspectes de la llengua catalana». *Treballs de Sociolingüística Catalana*, núm. 6, p. 33-112.⁶

- (1) /f/ → <tʃ>
- (2) /ʒ/ → <dʒ>
- (3) /dʒ/ → <tʒ> / V___V

5. Es tracta de la versió revisada de la tesi doctoral llegida l'any 1983.

6. Es tracta de la traducció catalana de la tesi doctoral que aquesta investigadora va presentar al Departament de Llengua i Literatura Romàniques de la Universitat de Michigan, l'any 1982.

3) MONTOYA, B. (1989). «Estratificació de la variació lingüística a Petrer». A: GIMENO, F.; MONTOYA, B. *Sociolingüística*. València: Universitat de València, p. 67-95.⁷

(1) /dʒ/ → <tʃ>

4) ALTURO, N.; TURELL, M. T. (1990). «Linguistic Change in El Pont de Suert: The study of variation of /ʒ/». *Language Variation Change*, núm. 2, p. 19-30.

(1) /tʃ/ → <ʒ>

5) ESCRIVÀ, V. (1993). «Aproximació sociolingüística al procés d'assimilació de la variable [ɛ] àtona final a Oliva». A: ALEMANY, R.; FERRANDO, A.; MESEGUER, L. (ed.). *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes: Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991*. Vol. III. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 121-136.

(1) /A/ → <ɛ,a,ɔ> / ___#

6) MONTOYA, B. (1993). *Variabilitat i prestigi en el català de Valls i l'Alt Camp*. Valls: Institut d'Estudis Vallencs.

(1) /a,e/ → <ɛ,a,ɔ> / ___#

(2) /ɲ/ → <jɲ>

7) PRADILLA, M. À. (1993). «Variació i canvi lingüístic en curs al català de transició nord-occidental/valencià». Tesi doctoral. Universitat Rovira i Virgili (Tarragona).⁸

(1) /ʒ,dʒ/ → <jʒ,ʒ,ɔʒ,ɔʒ,dʒ,dʒ:,dʃ> / V___V

8) PLAZA, C. (1995). «Lleialtat lingüística, edat i nivell educatiu. La e posttònica a la Conca de Barberà». A: TURELL, M. T. (ed.). *La sociolingüística de la variació*. Barcelona: PPU, p. 117-138.

(1) /e/ (posttònica) → <i,e,ə>

9) CARRERA, J. (1999). «L'alternança A/E al Segrià». Tesi doctoral. Universitat de Barcelona.⁹

7. Es tracta de la síntesi d'una part de la recerca portada a terme per Montoya a propòsit de l'elaboració de la tesi doctoral intitulada *De sociolingüística històrica: Canvi lingüístic en curs i desplaçament de llengües a l'extrem meridional de la llengua catalana*, llegida l'any 1985.

8. De les publicacions que aquesta tesi doctoral ha generat, destacarem Pradilla (1995).

9. De les publicacions que aquesta tesi doctoral ha generat, destacarem Carrera (2002).

Nova regla variable

(1) /e/ → <e,a> / # ____ (síl·laba travada)

10) CARRERA, J.; FREIXENET, E. (2003). «“Auliva” o “oliva”? Caracterització de l'alternança al Segrià». Disponible en línia a: <http://www6.gencat.cat/llengcat/noves/hm03tardor/freixenet1_3.htm>.

(1) /o/ → <o,aw> / # ____

(2) /u/ → <o,aw> / # ____

11) GÜELL, S.; BULDÓ, M.; PRADILLA, M. À.; SAURA, A.; VERGE, J. A. (2006). «Pervivència de la realització fricativa labiodental a Valls». A: BLAS, J. L.; CASANOVA, M.; VELLANDÓ, M. (ed.). *Discurso y sociedad: Contribuciones al estudio de la lengua en contexto social*. Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I, p. 391-400.

(1) /v/ → <b,β,v>

12) SAURA, A.; BULDÓ, M.; GÜELL, S.; PRADILLA, M. À.; VERGE, J. A. (2008). «La /a/ àtona final del parlar de Càlig (Baix Maestrat)». A: PRADILLA, M. À. (ed.). *Art i lletres a les comarques de la diòcesi de Tortosa*. Benicarló: Onada, p. 375-386.

(1) /a/ → <a,ε> / ____#

13) VERGE, J. A.; BULDÓ, M.; GÜELL, S.; PRADILLA, M. À.; SAURA, A. (2008). «Variació lingüística a Canet lo Roig (Baix Maestrat): la labiodental fricativa sonora /v/». A: PRADILLA, M. À. (ed.). *Art i lletres a les comarques de la diòcesi de Tortosa*. Benicarló: Onada, p. 471-482.

(1) /v/ → <v,b> / # ____ i C ____

(2) /v/ → <v,β> / V ____ V

3.1.1.2. Variables morfosintàctiques

MIER, J. (1986). «Estudi sociolingüístic de certs aspectes de la llengua catalana». *Treballs de Sociolingüística Catalana*, núm. 6, p. 33-112.

ALTURO, N. (1995). «La variació d'haver auxiliar en el català nord-occidental». A: TURELL, M. T. (ed.). *La sociolingüística de la variació*. Barcelona: PPU, p. 221-255.

CARRERA, J. (2003). «Variació verbal al Segrià: la pronunciació del morfema de 3a persona en diversos àmbits d'ús». Disponible en línia a: <http://www6.gencat.cat/llengcat/noves/hm03tardor/carrera1_3.htm>.

3.1.1.3. Atròfia lingüística o encongiment lingüístic

Malgrat el poc seguiment que ha tingut la proposta de Montoya (2000) d'abordar aquesta línia de treballs, ens trobem davant d'una orientació d'un interès notable en un context, com el català, de contacte de llengües. El treball de l'autor esmentat es mostra complementari de la seua recerca sobre la interrupció de la transmissió lingüística intergeneracional a Alacant (Montoya, 1996), i s'ocupa del desgast o la desintegració estructural de la llengua recessiva o en procés d'extinció (català), en el marc d'una dinàmica de convergència amb la llengua expansiva (castellà).

3.1.2. Consideracions teoricometodològiques

La complexitat metodològica de les recerques aixoplugades sota el marc teòric de la sociolingüística de la variació és a la base interpretativa de la modesta producció que hom ha pogut aportar des de l'àmbit de la llengua catalana. Segons la nostra opinió, tota recerca sòlida feta des d'aquesta disciplina ha de garantir la representativitat de la mostra d'informants, ha de poder donar compte de la covariació de les variants lingüístiques amb un conjunt de grups de factors lingüístics, socials i estilístics, mitjançant la quantificació dels resultats, i, finalment, ha de proporcionar una mirada qualitativa, complementària a la interpretació freda dels resultats estadístics. No cal dir que el marc òptim per a investigacions d'aquesta envergadura és la realització de tesis de llicenciatura, tesis doctorals o treballs d'exigència similar. Altrament, una avaluació metodològica rigorosa ens porta a la catalogació com a treballs exploratoris d'un bon grapat de les investigacions apuntades. En aquest sentit, i sense entrar al detall dels requeriments metodològics adoptats, entenem que cal destacar les aportacions fetes per Gimeno i Montoya (1989), Alturo i Turell (1990), Alturo (1995), Pradilla (1993), Carrera (1999) i Montoya (2000).¹⁰

En relació amb les comunitats de parla explorades, hom constata que a casa nostra el model labovità s'ha desurbanitzat. Així, només comptem amb tres treballs que s'han ocupat de grans conurbacions: el barri de Gràcia barceloní (Mier, 1986), Lleida (Carrera, 1999) i Alacant (Montoya, 2000). L'estudi de poblacions de demografia reduïda ha estat allò més habitual: la Canyada de Biar (Colomina, 1985), Alguaire (Carrera, 1999 i 2003), el Pont de Suert (Alturo i Turell, 1990; Alturo, 1995), Alcover i el Pla de Santa Maria (Montoya, 1993), l'Espluga de Francolí (Plaza, 1995), Sunyer (Carrera i Freixenet, 2003), Càlig (Saura *et al.*, 2008) i Canet lo Roig (Verge *et al.*, 2008). Un lloc intermedi seria ocupat per poblacions d'entre 15.000 i 40.000 habitants: Petrer (Gimeno i Montoya, 1989), Oliva (Escrivà, 1993), Benicarló (Pradilla, 1993) i Valls (Montoya, 1993; Güell *et al.*, 2006).

10. A Pradilla (2002) hom pot trobar una avaluació metodològica d'aspectes com la representativitat de la mostra, l'anàlisi quantitativa, els grups de factors sociopragmàtics considerats i els instruments d'anàlisi qualitativa emprats; òbviament dels treballs realitzats abans del 2002 sobre variables fòniques.

D'aquesta manera, el model labovità s'ha aplicat majoritàriament en l'anàlisi de canvis lingüístics que tenen com a base geolèctel el català occidental (nord-occidental i valencià). Quant a l'àrea del català oriental, destaquen les recerques fetes en varietats peninsulars perifèriques (tarragoní i xipella). I només una recerca s'ha ocupat de variables del català oriental central. En aquest sentit, la pressió de les varietats referencials que emanen dels grans centres mediaticoculturals (Barcelona i, més modernament, València), d'una banda, i l'evolució interna de la llengua, de l'altra, han estat els dos pols interpretatius més freqüentats. Resta pendent de més atenció l'estudi de la pressió d'altres llengües, fonamentalment la castellana, en l'explicació de la direccionalitat de determinats fenòmens variables.¹¹

Finalment, voldríem constatar la influència mútua creixent que estan experimentant les metodologies de la sociolingüística de la variació i de la fonètica experimental. En el 15th International Congress of Phonetic Sciences, celebrat a Barcelona l'agost de 2003, hom va poder constatar la presència destacada d'un bon nombre de treballs que s'aixoplugaven sota l'etiqueta de *sociofonètica*. Des que Labov (1966, 1972) va establir correlacions entre la qualitat vocàlica i el perfil social dels informants mitjançant l'ús de tècniques instrumentals, els seus seguidors han proporcionat un degoteig de treballs que amb el temps ha anat fent gruix. I paral·lelament els resultats obtinguts han obligat els fonetistes a replantejar-se algunes qüestions teoricometodològiques d'índole socioestilística absolutament desateses. En l'àmbit de la llengua catalana, qui signa aquestes ratlles, a propòsit del tractament quantitatiu de les variants implicades en el desafricament prepalatal intervocàlic (Pradilla, 1993), ha insistit en la conveniència d'assolir una comunitat metodològica amb el mètode experimental en fonètica (Pradilla, 1997, 2001a, 2001b i 2002).

3.2. *La presència del variacionisme en els vèrtexs històric, pragmàtic i geolingüístic*

3.2.1. El vèrtex històric

L'arraconament a què s'ha vist sotmesa la perspectiva històrica per part dels diferents paradigmes de la lingüística moderna s'ha vist atenuat amb la proposta d'estudi de la *sociolingüística històrica*. Des que Labov va correlacionar la variació i el canvi lingüístic en el sentit que aquest darrer sempre pressuposa variació prèvia però no a l'inrevés, l'interès per la descripció i l'explicació dels canvis lingüístics en curs s'ha tornat a fer un lloc entre els investigadors.

Tal com s'ha dit a 3.1, el biaix sincronicista fundacional que va prendre el variacionisme ha estat fonamental a l'hora de relegar la sociolingüística històrica a un àmbit de subsidiarietat. Ara mateix, a casa nostra només B. Montoya i A. Mas s'hi dediquen

11. A Mas i Montoya (2004) hom pot trobar un estat de la qüestió de la recerca variacionista on l'eix interpretatiu és la pressió de models de prestigi de la pròpia llengua o de la llengua castellana.

amb una perseverança admirable, però la proposta metodològica que patrocinen, centrada en l'estudi de la llengua dels textos escrits d'èpoques pretèrites mitjançant els paràmetres de covariació lingüística i social ja coneguts, continua tenint un ressò més aviat escàs.¹²

A Mas (1994 i 2002) i Montoya (1986a, 1986b, 1995 i 2002) hom pot trobar treballs sobre fenòmens variables fets des de la sociolingüística històrica. Com a dada rellevant ens agradaria destacar la importància que des d'aquest enfocament ha tingut l'estudi de variables morfosintàctiques (el canvi de les formes plenes de l'article i dels pronoms febles a les reforçades, el pas del pretèrit perfect simple al perifràstic, la pèrdua de la preposició *ab* o la variació dels verbs incoatius, per posar-ne alguns exemples).

D'altra banda, el decantament per l'estudi sincrònic del canvi lingüístic abans apuntat ha menat a la consideració metodològica del «temps aparent», això és, a l'anàlisi del comportament comunicatiu d'una mostra estratificada d'informants segons la variable *edat*. En la tradició catalana això s'ha fet especialment evident, si més no fins ben entrat el segle XXI. I tanmateix, una de les novetats més destacables d'aquesta actualització de la recerca variacionista ens porta a deixar constància de l'emergència de treballs orientats des de la perspectiva del «temps real», o sia, investigacions resultants del contrast de dades metodològicament comparades en estadis cronològics diferents.

M. T. Turell, la veritable impulsora a casa nostra d'aquests estudis, el 2003, en un article intítulat «El temps aparent i el temps real en estudis de variació i canvi lingüístic» anunciava la peremptorietat d'abordar recerques d'aquest tipus. Un any més tard el Ministeri de Ciència i Innovació va concedir-li, en qualitat d'investigadora principal, un projecte que permetria iniciar un conjunt de recerques al voltant d'un seguit d'estudis les comunitats de parla dels quals havien estat explorades la dècada dels vuitanta i els primers anys dels noranta (la Canonja, el Pont de Suert, Benicarló i Petrer).¹³ Es tracta de treballs ressenyats en l'apartat 3.1.1, sotmesos a una rèplica contemporània, que hauria de permetre validar les prediccions fetes en el seu moment sobre la direccionalitat dels canvis estudiats. Hom preveu la difusió imminent en l'àmbit científic dels resultats procedents de les diferents investigacions abordades.

3.2.2. El vèrtex pragmàtic

Al bell mig d'una mena de nebulosa terminològica, emergeix, com a alternativa al variacionisme i amb una diàfana vinculació a la pragmàtica, l'etnografia de la comunicació (D. H. Hymes i J. J. Gumperz). D'orientació antropològica, concep l'estudi de

12. Remetem el lector interessat a conèixer les especificitats que ha pres la sociolingüística històrica en la nostra tradició a Mas (2003).

13. «El efecto de los factores internos y externos en el contacto lingüístico y en los procesos de cambio lingüístico en 4 comunidades catalanohablantes: la Canonja, el Pont de Suert, Benicarló y Petrer». Referència HUM2004-05404-C02-01.

la variació lingüística en una comunitat humana «com l'anàlisi de la manera com els seus membres gestionen el fenomen de l'heteroglòssia en llurs vides quotidianes, tot partint d'una concepció activa i dialògica de la comunicació humana» (Argenter, 1998: 16). L'objectiu de l'etnògraf seria correlacionar l'ús lingüístic amb el context socio-cultural d'una comunitat de parla. Aquesta comesa requerirà, doncs, la identificació dels actes de parla vigents, les maneres de parlar que s'hi associen i els contextos sociocomunicatius que els propicien.

Feta aquesta caracterització primària, ens entretindrem a destacar els punts de conflicte amb la sociolingüística de la variació: *a*) mentre que aquesta s'interessa primordialment per la parla espontània («vernacle»), aquella prioritza l'extrem formal del contínuum estilístic; *b*) mentre que la proposta laboviana de compartimentació del contínuum estilístic estableix una segmentació apriorística en funció del grau d'atenció del parlant envers el discurs, els etnògrafs cerquen varietats lingüístiques naturals en contextos determinats, això és, formes de parlar sovint ritualitzades, aforístiques i marcades, i *c*) l'aprehensió de la matèria objecte d'estudi d'aquesta es fa mitjançant la prioritzaació de tècniques qualitatives, com l'observació participant, mentre que el variacionisme utilitza artificis estadístics i no tan naturals, com l'entrevista sociolingüística.

A parer nostre, són diversos els aspectes on l'etnografia del parlar pot aportar millores interessants a la metodologia variacionista. L'assoliment d'un equilibri més gran entre l'anàlisi qualitativa i la quantitativa n'és un de fonamental. En aquest sentit, voldríem fer notar, tanmateix, que si bé és obvi que la metodologia laboviana posa un èmfasi especial en la quantificació, no és menys cert que des dels seus inicis Labov mateix ja empra mètodes d'observació diversos. L'altra gran qüestió on l'etnografia té molt a dir és la subcategorització de la variació funcional. Atès que la variació estilística ocupa un lloc de privilegi en la reflexió pragmàtica, el variacionisme hauria d'aprofitar-ne l'experiència acumulada en múltiples recerques. Malgrat que la segmentació del contínuum estilístic continua generant força discussions, si algun enfocament s'hi ha aproximat de manera raonablement solvent és el pragmàtic. A casa nostra, el conjunt de treballs aplegats el 1998 al llibre *Oralment: Estudis de variació funcional*, coordinat per L. Payrató, ha de ser considerat com el text referencial més complet.

No deu ser casual, doncs, que una de les persones que hi va participar, S. Romero, orientés la seua tesi doctoral (Romero, 2001) pels viaranys esmentats. Aquest treball, de base pragmàtica, ens mostra com la utilització dels mètodes quantitius de la metodologia sociolingüística pot assolir un paper reeixit en l'anàlisi d'una situació comunicativa prou fixada com les sessions plenàries municipals.

3.2.3. El vèrtex geolingüístic

Tot i que el variacionisme incorpora algun dels pilars teòrics de la dialectologia i hi comparteix determinats interessos fonamentals, aquella constitueix, en la nostra opi-

nió, una disciplina que respon a principis globals i orientacions metodològiques diferents. Silva-Corvalán (1989: 15) destaca alguna d'aquestes diferències: l'obtenció de dades lingüístiques mitjançant l'enregistrament de converses espontànies; la utilització de mètodes quantitius d'anàlisi; el reconeixement que l'homogeneïtat lingüística de, fins i tot, el llogarret més amagat és un mite; la consideració de les actituds subjectives cap a les diverses variants dialectals; les tècniques per a l'obtenció i identificació de diferents estils de llengua i l'assumpció que tot individu és capaç de comunicar-se en més d'un estil, dels quals l'espontani és el més difícil d'obtenir per part de l'investigador. Allò, però, que ningú no ha posat en qüestió és que la dialectologia i la geolingüística centren el seu objecte d'estudi en la parla, en l'actuació, i assumeixen, per tant, una consideració heterogènia de la llengua. En aquest sentit, la sociolingüística de la variació se n'ha de considerar, doncs, hereva.

En l'àmbit territorial de la llengua catalana a l'Estat espanyol, l'adveniment de la democràcia ha suposat una nova ordenació de les estructures de poder que ha permès l'accés de la llengua pròpia a àrees comunicatives definides per la formalitat. L'ensenyament i els mitjans de comunicació són els àmbits més emblemàtics des d'on s'ha difós, amb més o menys intensitat segons el territori, aquest model estàndard. L'emergència d'aquesta nova varietat referencial ha encetat una dialèctica de canvi en relació amb les varietats col·loquials de base geolectal. A propòsit d'aquesta constatació, des de la Universitat d'Alacant J. Ponsoda ha comandat un projecte destinat a avaluar l'impacte del model escolar en les varietats geogràfiques tradicionals. En aquest marc, J. M. Baldaquí i C. Segura han dedicat les seues tesis doctorals a la temàtica esmentada. En representació del grup, aquest darrer ens ha ofert un tast de la seua tesi doctoral (Segura, 2001), on es constata una hibridació metodològica molt satisfactòria sobre una base sòlidament geolectal. La consideració de les variables *edat* i *contacte amb la varietat normativa* ha permès a Segura avaluar les direccions que estan prenent els fenòmens variables al Baix Vinalopó.

4. CONCLUSIONS

La sociolingüística de la variació ha anat fent camí a la recerca de la consolidació del seu estatus paradigmàtic. El seu recorregut no ha estat exempt d'una certa hostilitat dialèctica, ara des dels plantejaments tradicionals de la dialectologia i la geolingüística, ara des de la lingüística moderna (estructural i generativista). Malgrat tot, el debat interdisciplinari ha tingut conseqüències benèfiques per a tots els contendents.

En l'àmbit de la llengua catalana, a recer de l'omnipresent sociologia del llenguatge, la disciplina variacionista ha contribuït a l'estudi de la llengua des de la perspectiva polinivellada presentada. En l'esmentat plantejament multidimensional ha trobat un encaix còmode, que li ha permès adaptar les recerques als interessos dels investigadors de torn. La recepció, doncs, del model labovià no sempre s'ha cenyit a l'ortodòxia doctrinària; ans al contrari, en un àmbit de fronteres tan difuses, ha propiciat hibridacions teoricometodològiques d'interès notable.

En la nostra tradició, el variacionisme ortodox s'ha mostrat especialment actiu en l'estudi de fenòmens variables fònics. I ho ha fet des d'un capteniment metodològic que, en bona part dels treballs, ha versionat els plantejaments originaris. L'adaptació del model labovità als interessos dels nostres investigadors ha tingut en la tria de les variables socials i en la segmentació del contínuum estilístic uns camps d'actuació importants. Sens dubte, el marcat caràcter sincronicista (*temps aparent*) de bona part dels treballs s'ha manifestat en l'atenció preminent a la variable *edat*. D'altra banda, el gruix de les recerques ha defugit les comunitats de parla marcadament urbanes i s'ha centrat, majoritàriament, en el grup catalanoparlant. La «urbanització» del variacionisme domèstic i l'adaptació de la seua aplicació al caràcter multilingüe de la nostra realitat són dos reptes que cal tenir molt en compte.

Com s'ha vist, la metodologia variacionista s'ha incorporat a treballs de base diacrònica, geolingüística i pragmàtica. El vèrtex històric, des de la *sociolingüística històrica*, visualitza un àmbit de treball de gran interès i, amb la imminent aparició de treballs realitzats des de la perspectiva del *temps real*, incrementarà el seu protagonisme. La interdisciplinarietat defineix, doncs, l'opció metodològica d'una tradició investigadora que, des de l'estudi de la llengua catalana, vol contribuir a l'assoliment d'una teoria general del llenguatge.

BIBLIOGRAFIA DE REFERÈNCIA

- ALTURO, N. (1995). «La variació d'haver auxiliar al català nord-occidental». A: TURELL, M. T. (ed.). *La sociolingüística de la variació*. Barcelona: PPU, p. 221-255.
- ALTURO, N.; TURELL, M. T. (1990). «Linguistic Change in El Pont de Suert: The study of variation of /ʒ/». *Language Variation Change*, núm. 2, p. 19-30.
- ARGENTER, J. A. (1997). «Els fenòmens de la diversitat i la variació lingüístiques, i llur pertinència en l'estudi del llenguatge». A: LLORET, M. R. [et al.] (ed.). *Anàlisi de la variació lingüística*. Barcelona: PPU, p. 15-44.
- (1998). «La variació lingüística: el fet i la seva significació». *Caplletra*, núm. 25, p. 11-19.
- BOIX, E.; PAYRATÓ, L. (1996). «An overview of Catalan sociolinguistics and pragmatics (1989-1996)». *Catalan Review*, núm. IX, p. 317-403.
- CARRERA, J. (1999). «L'alternança A/E al Segrià». Tesi doctoral. Universitat de Barcelona.
- (2002). *Escola catalana i variació fonètica: Una evolució del vocalisme àton a Alguaire i a Lleida*. Lleida: Pagès.
- (2003). «Variació verbal al Segrià: la pronunciació del morfema de 3a persona en diversos àmbits d'ús». Disponible en línia a: <http://www6.gencat.cat/llengcat/noves/hm03tardor/carrera1_3.htm>.
- CARRERA, J.; FREIXENET, E. (2003). «“Auliva” o “oliva”? Caracterització de l'alternança al Segrià». Disponible en línia a: <http://www6.gencat.cat/llengcat/noves/hm03tardor/freixenet1_3.htm>.
- COLOMINA, J. (1985). «La diftongació de /ɛ/ i d'altres canvis vocàlics a la Canyada de Biar». A: *L'Alacantí: Un estudi sobre la variació lingüística*. Alacant: Institut d'Estudis Juan Gil-Albert, p. 94-109.

- ESCRIVÀ, V. (1993). «Aproximació sociolingüística al procés d'assimilació de la variable /ε/ àtona final a Oliva». A: ALEMANY, R.; FERRANDO, A.; MESEGUER, L. (ed.). *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes: Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991*. Vol. III. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 121-136.
- GIMENO, F.; MONTOYA, B. (1989). *Sociolingüística*. València: Universitat de València.
- GÜELL, S.; BULDÓ, M.; PRADILLA, M. À.; SAURA, A.; VERGE, J. A. (2006). «Pervivència de la realització fricativa labiodental a Valls». A: BLAS, J. L.; CASANOVA, M.; VELANDO, M. (ed.). *Discurso y sociedad: Contribuciones al estudio de la lengua en contexto social*. Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I, p. 391-400.
- LABOV, W. (1966). *The social stratification of English in New York City*. Washington D. C.: Center for Applied Linguistics. [Reelaboració parcial d'alguns capítols a: *Sociolinguistic patterns*, 1972, capítols 2, 3, 4 i 6, p. 43-122 i 143-159]
- (1972). *Sociolinguistic patterns*. Oxford: Basil Blackwell.
- LAVANDERA, B. (1984). *Variación y significado*. Buenos Aires: Hachette.
- LÓPEZ MORALES, H. (1989). *Sociolingüística*. Madrid: Gredos.
- MAS, A. (1994). *La substitució lingüística del català: L'administració eclesial d'Elx en l'Edat Moderna*. Alcoi: Diputació d'Alacant.
- (2002). *La variació lingüística en la consuetud de la Festa d'Elx*. Paiporta: Denes.
- (2003). «La sociolingüística històrica: una alternativa a l'anàlisi del canvi lingüístic». *Noves SL* (tardor). Disponible en línia a: <http://www6.gencat.cat/llengcat/noves/hm03tardor/mas1_2.htm>.
- MAS, A.; MONTOYA, B. (2004). «La sociolingüística de la variació als Països Catalans: estat de la qüestió». *Caplletra*, núm. 37, p. 245-267.
- MIER, J. (1986). «Estudi sociolingüístic de certs aspectes de la llengua catalana». *Treballs de Sociolingüística Catalana*, núm. 6, p. 33-112.
- MONTOYA, B. (1986a). «Al voltant de la substitució i el canvi lingüístic. Els casos d'Elx i Alacant durant la segona meitat del segle XIX». *Treballs de Sociolingüística Catalana*, núm. 6, p. 113-125.
- (1986b). *Variació i desplaçament de llengües a Elda i a Oriola durant l'Edat Moderna*. Alacant: Institut d'Estudis Juan Gil-Albert.
- (1989). «Estratificació de la variació lingüística a Petrer». A: GIMENO, F.; MONTOYA, B. *Sociolingüística*. València: Universitat de València, p. 67-95.
- (1993). *Variabilitat i prestigi en el català de Valls i l'Alt Camp*. Valls: Institut d'Estudis Vallencs.
- (1996). *Alacant: La llengua interrompuda*. València: Denes.
- (2000). *Els alacantins catalanoparlants: Una generació interrompuda*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (2002). «L'estudi del canvi lingüístic segons la sociolingüística (aplicació a la morfologia del català balear)». A: CANO, M. A. [et al.] (ed.). *Les claus del canvi lingüístic*. Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana: Ajuntament de la Núcia: Caja de Ahorros del Mediterráneo, p. 273-300.
- MORENO, F. (1990). *Metodología sociolingüística*. Madrid: Gredos.
- PAYRATÓ, L. (ed.) (1998). *Oralment: Estudis de variació funcional*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- PLAZA, C. (1995). «Lleialtat lingüística, edat i nivell educatiu. La e posttònica a la Conca de Barberà». A: TURELL, M. T. (ed.). *La sociolingüística de la variació*. Barcelona: PPU, p. 117-138.

- PRADILLA, M. À. (1993). «Variació i canvi lingüístic en curs al català de transició nord-occidental/valencià». Tesi doctoral. Universitat Rovira i Virgili (Tarragona).
- (1995). «El desafricament prepalatal en el català de transició nord-occidental/valencià». A: TURELL, M. T. (ed.). *La sociolingüística de la variació*. Barcelona: PPU, p. 53-116.
- (1997). «Sociolingüística quantitativa i anàlisi qualitativa de variables foneticofonològiques: a propòsit del desafricament prepalatal». *Estudios de Fonética Experimental*, núm. 8, p. 207-251.
- (1998). «La sociolingüística de la variació». A: PRADILLA, M. À. (ed.). *Ecosistema comunicatiu: Llengua i variació*. Benicarló: Alambor, p. 15-44.
- (2001a). «La sociolingüística de la variació: aproximació metodològica (I)». *Noves SL* (hivern-primavera). Disponible en línia a: <<http://cultura.gencat.es/llengcat/noves/hemeroteca/metodologia.htm>>.
- (2001b). «La sociolingüística de la variació. Aproximació metodològica (i II)». *Noves SL* (tardor). Disponible en línia a: <<http://cultura.gencat.es/llengcat/noves/hemeroteca/metodologia.htm>>.
- (2002). «La variació fònica en la llengua catalana: inventari i avaluació metodològica». *Noves SL* (tardor). Disponible en línia a: <<http://cultura.gencat.es/llengcat/noves/hemeroteca/metodologia.htm>>.
- (2008). *Sociolingüística de la variació i llengua catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- ROMERO, S. (2001). «Canvi lingüístic en morfologia nominal a la Conca de Tremp». Tesi doctoral. Universitat de Barcelona.
- SAURA, A.; BULDÓ, M.; GÜELL, S.; PRADILLA, M. À.; VERGE, J. A. (2008). «La /a/ àtona final del parlar de Càlig (Baix Maestrat)». A: PRADILLA, M. À. (ed.). *Art i lletres a les comarques de la diòcesi de Tortosa*. Benicarló: Onada, p. 375-386.
- SEGURA, C. (2001). «Variació dialectal i estandardització al Baix Vinalopó». Tesi doctoral. Universitat d'Alacant.
- SILVA-CORVALÁN, C. (1989). *Sociolingüística: Teoría y análisis*. Madrid: Alhambra.
- TURELL, M. T. (ed.) (1995). *La sociolingüística de la variació*. Barcelona: PPU.
- (1997). «Variació i variacionisme». A: LLORET, M. R. [et al.] (ed.). *Anàlisi de la variació lingüística*. Barcelona: PPU, p. 45-64.
- (2003). «El temps aparent i el temps real en estudis de variació i canvi lingüístic». *Noves SL* (tardor). Disponible en línia a: <http://www6.gencat.cat/llengcat/noves/hm03tardor/turell1_4.htm>.
- VERGE, J. A.; BULDÓ, M.; GÜELL, S.; PRADILLA, M. À.; SAURA VIZCARRO, A. (2008). «Variació lingüística a Canet lo Roig (Baix Maestrat): la labiodental fricativa sonora /v/». A: PRADILLA, M. À. (ed.). *Art i lletres a les comarques de la diòcesi de Tortosa*. Benicarló: Onada, p. 471-482.
- WEINREICH, U.; LABOV, W.; HERZOG, M. I. (1968). «Empirical foundations for a theory of language change». A: LEHMANN, W. P.; MALKIEL, J. (ed.). *Directions for historical linguistics: A symposium*. Londres: University of Texas Press, p. 96-195.